

УДК 94(477.4) “179/183”

Романцов Олександр Володимирович (1982 р. н.). У 2005 р. закінчив Національний університет “Києво-Могилянська академія”, здобув кваліфікацію магістра. У 2008 р. закінчив аспірантуру Інституту історії України НАН України. Працює на посаді молодшого наукового співробітника Інституту історії України. Досліджує інститут військових губернаторів у адміністративно-територіальній системі Російської імперії на Правобережній Україні наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст.

ВІЙСЬКОВІ ГУБЕРНАТОРИ В ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XVIII – У ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ XIX ст.

У статті наводиться аналіз діяльності військових губернаторів на території Правобережної України наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. через порівняння біографій осіб, яких призначали на цю посаду, їхнього походження та життєвого шляху. Розглянуто різні аспекти адміністративної діяльності київського та кам'янець-подільського військових губернаторів. Простежено зміни статусу цього інституту на теренах Правобережної України.

В статье анализируется деятельность военных губернаторов на территории Правобережной Украины в конце XVIII – первой трети XIX в. посредством сравнения биографий лиц, назначенных на эту должность, их происхождения и жизненного пути. Рассмотрены различные аспекты административной деятельности киевского и камениц-подольского военных губернаторов. Прослеживаются изменения статуса этого института на территории Правобережной Украины.

This article tackles the problem and analyses activities of military governors on the territory of the Rightbank Ukraine at the end of the XVIII – the first third of the XIX century with the help of comparison of the biographics of people taking up the posts, their origin and life. We observe different aspects of administrative activity of military governors of Kiev and Kamenets-Podol'sky. We followed the changes in status of this institution on the territory of the Rightbank Ukraine.

Будь-який інститут влади не лише займає певну ланку в державній структурі, видає розпорядження, впливає на розвиток тієї чи іншої галузі державного управління – це, перш за все, конкретні люди, чий дії й становлять основу функціонування всієї системи влади. Наприкінці XVIII – у першій третині XIX ст. у адміністративно-територіальній системі Російської імперії на Правобережній Україні велике значення мали військові губернатори, призначені до Києва та Кам'янця-Подільського. Важливим аспектом дослідження істориків є не

лише їх посадова діяльність, але також порівняння біографічних відомостей про кожного з них, вивчення їх попереднього військового, політичного та адміністративного досвіду.

Питання функціонування військових губернаторів не знайшли достатнього висвітлення в історичній літературі. У наукових працях фактично відсутні біографічні відомості про тих, кого призначали на посаду військових губернаторів. Найбільше інформації щодо висвітлення цього питання містять різноманітні довідники та енциклопедії. Невеликий

біографічний аналіз військових губернаторів наводиться в роботі П. Зайончковського, хоча він стосується періоду існування цієї посади, починаючи з 30-х рр. XIX ст.

При написанні статті були поставлені такі завдання: розглянути історичні умови запровадження інституту влади військових губернаторів на Правобережній Україні, проаналізувати діяльність цих посадовців, дослідити деякі аспекти біографій кожного з них, їх службової кар'єри, виявити спільні та відмінні речі в їхньому життєвому шляху, з'ясувати питання щодо зміни їхнього статусу.

Після смерті Катерини II у 1796 р. новим правителем Росії став Павло I – затятий антагоніст всьому, що робила його мати й попередниця. Це, а також природне бажання рішучих і дієвих змін в імперії стало причиною до прийняття багатьох (часто не дуже вдалих) указів. Останні стосувалися різних питань – від зовнішньої політики країни до виконання вальсу на балах. Саме за царювання цього ексцентричного імператора було впроваджено новий інститут адміністративної влади – військові губернатори. Наприкінці 1796 р. у деяких містах Російської імперії, зокрема у Кам'янці-Подільському, почали діяти ці представники царської адміністрації [1]. Взимку 1797 р. військовий губернатор був призначений до Києва. З цього часу і до 1832 р., з перервою для київського військового губернатора з 1812 р. до 1827 р., ці посадовці були найвищою владою у губернських містах та губерніях. Зазначені чиновники мали виконувати військово-інспекторські функції в місті, а також над військовими з'єднаннями. Київський військовий губернатор був інспектором української дивізії (згодом української та київської інспекції), а кам'янець-подільський – дністровської. Проте майже одразу до цих повноважень було додано й нагляд за цивільними справами в зазначених губерніях.

Протягом майже 40 років посаду київського військового губернатора обіймало дев'ять осіб: І. Салтиков, А. Розенберг, П. Дашков, А. Феньш, О. Тормасов, М. Голєніщев-Кутузов, М. Милорадович, П. Желтухін та Б. Княжнін [2]. Останні двоє були київськими військовими губернаторами в другий період, з 1827 р. до 1832 р.

Оскільки вказана посада передбачала військові функції, всі хто її обіймали були професійними військовими. Переважно, військові губернатори мали чин генерала від інфантерії (О. Тормасов – генерал від кавалерії). І. Салтиков та І. Гудович були генерал-фельдмаршалами. Втім, з часом ця посада втратила вплив на місцевому рівні. Зменшення ваги посади військового губернатора (принаймні на теренах Правобережної України) позначилося перш за все на призначенні чиновників на цю посаду. З часом військовими губернаторами ставали військові з приналежністю до нижчого класу згідно з табелем про ранги. Так, першим військовим губернатором у Києві був призначений генерал-фельдмаршал І. Салтиков (що відповідало 1-му класу), а до Кам'янця-Подільського – генерал

від інфантерії О. Беклешов (2-й клас). Надалі, близько десяти років, до цих міст призначалися генерали від інфантерії та, зрідка, генерали від кавалерії (теж 2-й клас).

У 1798 р. до Києва був призначений київський та малоросійський генерал-губернатор О. Беклешов [3]. Він був наділений найвищою владою в цих губерніях. Військовим губернатором у цей час був генерал-лейтенант П. Дашков, який був підпорядкований О. Беклешову і виконував функції військового губернатора, пов'язані з суто надміським наглядом. Цікавим є той факт, що О. Беклешов, колишній військовий губернатор Кам'янця-Подільського, після призначення на посаду генерал-губернатора, у листах до високопосадовців з Петербурга запитував про те, яким чином та на яких підставах він має узгоджувати свої відносини з військовим губернатором П. Дашковим. Така ситуація склалася через відсутність у Росії практики поєднання в одному місті перебування військового губернатора та генерал-губернатора. У відповіді О. Беклешову радили будувати відносини з військовим губернатором згідно з Військовим Уставом.

Згодом на цю посаду почали призначати генерал-лейтенантів (3-й клас). У Кам'янці-Подільському генерал-лейтенантів на посаду військового губернатора почали призначати раніше ніж у Києві з 1803 р. Військові, що мали звання, яке належало до перших трьох класів, мали право на звернення до них “Ваше Высокопревосходительство”. Так само зверталися й до найвищого губернського начальства: намісників, генерал-губернаторів чи військових губернаторів.

У 30-х рр. XIX ст. на Правобережній Україні військові губернатори перебували в трьох містах: Житомирі, Кам'янці-Подільському та Києві. Перші двоє підпорядковувались київському військовому губернатору, оскільки той поєднував свою посаду із посадою генерал-губернатора Київської, Подільської та Волинської губерній. Відтоді військовими губернаторами Житомира та Кам'янця-Подільського ставали генерал-майори (4-й клас), які самі по собі мали право на звернення “Ваше Превосходительство”. А втім, ще до цього помітними стали зміни у владних повноваженнях військових губернаторів всередині губернії. Вже у другий період існування військових губернаторів у Києві (1827-1832 рр.) до них зверталися “Ваше Превосходительство”, хоча всі ці посадовці мали звання генерал-лейтенанта (тобто 3-й клас із правом на звернення “Ваше Высокопревосходительство”).

Іноді в документах, що стосуються урядування Ф. Желтухіна й Б. Княжніна, можна зустріти звернення до них “Ваше Высокопревосходительство”. Втім це траплялося лише у зверненні до військового губернатора з боку нижніх губернських адміністративних та судових установ. Поясненням цьому може бути традиція подібного звертання в попередній період функціонування військових губернаторів у Києві. Центральні установи, а також командуючі

корпусів, що розташовувались в межах київської губернії, так само писали у зверненнях “Ваше Превосходительство”. Можливо в такий спосіб влада поступово змінювала статус військових губернаторів на теренах Правобережної України.

У той же час до командуючого місцевої дивізії зверталися саме “Ваше Высокопревосходительство”. У своїх письмових зверненнях до останнього київський військовий губернатор уже не наказував, а прохав щось зробити. Отже, в цей період вже практично відсутня якась серйозна влада військових губернаторів над військовими частинами (за винятком деяких навчальних батальйонів). Якщо з 1801 до 1812 рр. київському військовому губернатору підпорядковувалися дві губернії Київська та Мінська [4], то з 1827 року під його керівництвом залишилась лише Київська губернія [5]. У цей період до них зверталися “Ваше Превосходительство”. На мою думку, це свідчило про зміну статусу, від надгубернського (намісницького) керівництва до звичайного дубляжу роботи цивільного губернатора.

У випадку, коли військовий губернатор мав титул, до нього зверталися згідно з його титулуванням. Так, до військового губернатора Кам'янця-Подільського І. Гудовича, який мав графський титул, зверталися “Ваше Сиятельство”.

У 1787 р. розпочалась чергова російсько-турецька війна. Для наступальних дій на теренах України були сформовані дві армії: Катеринославська та Українська. Після завершення війни у 1791 р. ці армії були використані згодом для зайняття території Правобережної України. Після завершення анексії цієї території військові частини певний час продовжували залишатись на цих землях.

З приходом до влади Павла I ці дві армії було дещо реформовано, на їх базі були утворені дивізії – військово-адміністративні одиниці мирного часу. На землях Правобережної та Південної України були сформовані Катеринославська та Українська дивізії. Майже одночасно з їх утворенням, а іноді навіть раніше, владу над цими дивізіями передали інспекторам – київському й кам'янець-подільському військовим губернаторам. Надалі спостерігалось постійне поєднання посади військового губернатора й інспектора. М. Голеніщев-Кутузов, обіймаючи посаду литовського військового губернатора був також інспектором брестської дивізії, пізніше поєднував посади Санкт-Петербурзького військового губернатора й інспектора фінляндської інспекції. Така ситуація тривала близько п'ятнадцяти років, остаточно змінившись під час правління царя Миколи I.

Від моменту заснування інституту військових губернаторів на теренах сучасної України останні діяли перші два десятиліття на землях Правобережної та Південної України. На Правобережжі військові, що призначалися на цю посаду, мали чин генерал-фельдмаршала чи генерала роду військ. Виключенням були лише київські військові губернатори з 1798 до 1800 рр., коли вони мали обмежені повноваження (їхній чин був нижчим – генерал-лейтенант). На

території так званої Новоросії військові губернатори відпочатку були генерал-лейтенантами. Катеринославський (згодом миколаївський, а з 1803 р. – херсонський) військовий губернатор, так само як київський та кам'янець-подільський, мав намісницькі повноваження цивільного нагляду за кількома губерніями. Втім, чином вони були нижчі. Поясненням цьому може слугувати факт поєднання правобережними військовими губернаторами власної посади з посадою інспектора військових частин. Ці частини різнилися за родами військ, отже, призначення до Кам'янця-Подільського та Києва генералів від інфантерії чи кавалерії могло відбуватись у відповідності до цього. Військовий губернатор не був інспектором військ, що могло впливати на менший військовий чин останніх.

На посаді київського військового губернатора відбувалась постійна ротація кадрів. У середньому тривалість урядування була не більш ніж три роки. Одиниці після цього відправлялися на пенсію (як Б. Княжнін). Більшість призначалися на інші посади, військові чи адміністративні. У зв'язку з постійними замінами на цій посаді, часто новопризначеному чиновнику залишались справи його попередника. Часом вони переходили по кілька разів з рук у руки, доки не вирішувались або не скасовувались остаточно. Іноді військові губернатори поєднували свою діяльність на цій посаді з іншими посадами. Так, у 1805 р. О. Тормасова було призначено одночасно також командуючим молдавським корпусом [6]. Із початком війни між Францією та Росією у 1812 р. М. Милорадович, брав участь у формуванні ополчень й був призначений командуючим резервною армією [7]. Він залишився київським військовим губернатором, хоча пізніше був призначений на іншу посаду фактично не залишивши цієї. У 1828 р. П. Желтухіна призначено “Полномочным председателем Диванов княжеств Молдавии и Валахии” [8]. Обидва на цей час виїздили з Києва, залишаючись тим не менш на попередній посаді. В цих випадках цивільні справи мали виконуватись за нагальних потреб цивільним геубернатором, а військові – київським комендантом. Звіти, про виконання доручених справ, мали регулярно надходити поштою. Кам'янець-Подільський військовий губернатор у 1816 р. був призначений намісником Бессарабської області [9]. Це тривало до 20-х рр., коли остання була введена до складу Новоросійського генерал-губернаторства.

Російська влада активно залучала військових губернаторів (особливо київських) до виконання додаткових задач. Подібна практика з'явилась під час правління Олександра I й тривала за Миколи I. Те, що кам'янець-подільських військових губернаторів майже не навантажували додатковими посадами, особливо з від'їздом із губернії, могло бути пов'язане з прикордонним статусом Волинської та Подільської губерній. Це могло потребувати більшої уваги і постійного перебування військового губернатора в межах підпорядкованих губерній.

У Кам'янці-Подільському посада військового губернатора проіснувала без перерв майже 30 років з моменту заснування в 1796 р. і до 1725 р., коли О. Бахметев був переведений до іншої губернії. За цей час вказану посаду обіймали п'ятеро осіб: О. Беклешов, І. Гудович, А. Розенберг, І. Ессен. та О. Бахметев [10]. Перші троє були генералами від інфантерії (О. Беклешов за кілька місяців став генералом від інфантерії), останні – генерал-лейтенантами.

Перші роки функціонування цієї посади, під час правління Павла І, позначилися частою ротацією кадрів. За Олександра І цей процес було призупинено. Протягом 20-х рр. на теренах Подільської та Волинської губерній урядували двоє військових губернаторів: І. Ессен (1803-1812 рр.) та О. Бахметев (1814-1825 рр.). Кам'янець-Подільські військові губернатори також були інспекторами військових частин, у цьому випадку – Дністровської дивізії (інспекції).

Середній вік військових губернаторів коливався від 39 до 51 року. Наймолодшим, на момент призначення, був П. Дашков – 35 р., а найстаршим – А. Розенберг. Усі вони були російськими чи українськими дворянами (лише А. Феньш був вихідцем з Англії; М. Милорадович походив з сербських переселенців, що оселились на Україні й отримали чини при козацькому уряді й війську; І. Ессен – виходець з Прибалтики). Більшість з них мали домашню освіту. Винятком були О. Беклешов, який закінчив Сухопутний шляхетський кадетський корпус (після закінчення був залишений викладати); І. Гудович навчався в Кенігсберзькому та Лейпцизькому університетах; М. Голеніщев-Кутузов – випускник артилерійсько-інженерної школи; М. Милорадович – і вивчав гуманітарні науки в Кенігсберзькому університеті а, потім, артилерію та фортифікацію у Страсбурзі й Меці. Всі вони мали вже військовий досвід у численних кампаніях проти турок, шведів та французів. Майже половина з них брала участь у кампаніях проти поляків. Досвіду адміністративної влади з осіб, що обіймали посаду військового губернатора в Києві попередньо ніхто не мав. Лише І. Салтиков керував володимирським та костромським намісництвом та М. Голеніщев-Кутузов обіймав перед цим посаду Литовського та Санкт-Петербурзького військового губернатора. Останній був звільнений з цієї посади Олександром І. Приводом до цього стало незадоволення російським імператором станом петербурзької поліції.

Стосовно другого періоду цікавим є той факт, що П. Желтухін та Б. Княжнін отримали чин генерал-лейтенанта в 1826-1827 рр. Це свідчить про їхню лояльність до імператора Миколи І під час декабристського повстання. Підвищення в чині та призначення на адміністративні посади було певною винагородою а також виявом довіри. На момент призначення П. Желтухіна на посаду військового губернатора, останньому було доручено розслідування непорядків у Слобідсько-Українській губернії. Ще перебуваючи в Петербурзі, він надіслав

до Харківської поштової контори листа голові власної канцелярії (останній теж був щойно призначений на цю посаду з іншої губернії). У листі П. Желтухін давав йому настанови, що необхідно зробити в Харкові до його приїзду. Голова канцелярії мав таємно стежити за всім, що відбувалось в губернії. Втім П. Желтухін так і не приїхав до Харкова, натомість передав вже існуючі матеріали іншому посадовцю а сам відбув до Києва.

Діяльність київських військових губернаторів не позначалася якимись серйозними впровадженнями та досягненнями. Це зумовлювалося, по-перше, тим, що вони недовго обіймали цей пост; по-друге, відсутністю професійного досвіду в цій галузі. За Павла І ця посада лише обростала повноваженнями і набувала чіткого виду. За Олександра І київські військові губернатори займалися своїми справами без відчутних змін. З приходом до влади Миколи І їхня діяльність активізувалась у напрямку подолання внутрішньогубернських негараздів. Київські військові губернатори займалися перевітками губерньських установ як в самому Києві, так і по всій губернії. Ця діяльність була інспірованою з центру самим імператором, якому вони постійно доповідали про стан Київської губернії.

На відміну від київських, кам'янець-подільські військові губернатори мали попередній досвід адміністративного цивільного керування. Можливо, це було пов'язано з прикордонним розташуванням Подільської та Волинської губерній, яке вимагало більш виваженого й професійного управління. Ймовірно у зв'язку з цим за правління Олександра І кам'янець-подільські військові губернатори перебували на своїй посаді більший термін. Втім генералів, що призначалися до Кам'янця-Подільського російський уряд не настільки часто використовував надалі у військових діях. Інакше справа полягала з київськими військовими губернаторами. П. Тормасов, М. Голеніщев-Кутузов, М. Милорадович були генералами, чіми послугами постійно користався імператор. Вони брали участь переважно у всіх військових кампаніях, що вела Російська імперія на той час. Можливо це також позначалося на невеликому періоді їхнього урядування на посаді київського військового губернатора.

В облаштуванні надгубернської (намісницької) влади царський уряд більше схилився до певної мілітаризації. Як намісники імператора, київські військові губернатори не лише були військовими, але й отримали від початку військові функції, пізніше розширені цивільними. Маючи, переважно, лише практичний бойовий досвід, вони цілком влаштували центральну владу, оскільки вже довели свою відданість. Для більшості київських військових губернаторів ця посада була початком їхньої адміністративної діяльності. Це, а також короткий термін їхнього перебування на посту військового губернатора, не сприяло впровадженню ґрунтовних реформ у внутрішньогубернське життя.

На відміну від київських, кам'янець-подільські військові губернатори мали попередній досвід адміністративного цивільного керування. Можливо, це було пов'язано з прикордонним розташуванням Подільської та Волинської губерній, яке вимагало більш виваженого й професійного управління.

Надалі є необхідність більш ґрунтовного аналізу та порівняння діяльності цих генералів на посадах кам'янець-подільського та київського військового губернаторів. Становить майбутній інтерес, також, вивчення їхньої діяльності під час додаткових доручень уряду, наскільки успішно вони виконували ці завдання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Державний архів Хмельницької області. – Фонд 227. – Опис 1. – Т. 1. – Справа 3. – Арк. 31.
2. Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812-1815 гг. // Российский архив. – Т. VII. – М.: Студия "ТРИТЭ" Н. Михалкова, 1996 – С. 336; Брокгауз и Нефрон. Энциклопедический словарь. – Биографии. – Т. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С. 276.
3. Брокгауз и Нефрон. Энциклопедический словарь. – Биографии. – Т. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С. 415.
4. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). – Фонд 533. – Опис 1. – Справа 1553. – Арк. 1.
5. Там само. – Опис 5. – Справа 29. – Арк. 1.
6. Там само. – Опис 1. – Справа 987. – Арк. 1-2.
7. Гербильський Г. Українські козацькі полки і українське ополчення у вітчизняній війні 1812 року. – М.: Укрвидав ЦК КП(б)У, 1943. – С. 7.
8. Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812-1815 гг. – С. 465.
9. Полное собрание законов Российской империи. – Т. 33. (1816). – 1 собр. – СПб., 1830. – С. 866-868.
10. Словарь русских генералов, участников боевых действий против армии Наполеона Бонапарта в 1812-1815 гг. – С. 540; Брокгауз и Нефрон. Энциклопедический словарь. – Биографии. – Т. 1. – М.: Советская энциклопедия, 1991. – С. 305.